

DOI: <https://doi.org/10.15388/MPI5.2024.4>

Prawo jako dar i dar wzajemny monarchy w Wielkim Księstwie Litewskim (na przykładzie przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r.)

VOLODYMYR POLISHCHUK

*Instytut Ukraińskiej Archeografii i Badań Źródłoznawczych im. M.S. Hruszewskiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
e-mail: rizoma@ukr.net*

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, przywilej ogólnoziemski z 1447 r., dar i dar wzajemny („donatio” i „recompensatio”), konsensus prawny, prawa szlacheckie.

Temat daru w europejskiej historiografii średniowiecza i czasów wczesnono-
wożytnych zyskał z czasem szczególną popularność, co otworzyło nowe ho-
ryzonty wiedzy historycznej o przeszłości. Intelktualne początki tego tematu
sięgają odkryć antropologii kulturowej, można je prześledzić na podstawie
prac francuskiego antropologa i etnologa Marcela Maussa (1923)¹, a później
Claude’a Lévi-Straussa², ale także historyków³. Tematowi temu poświęcone

- 1 M. Mauss, *Essai sur de Don. Forme archaïque de l'échange*, in: *L'Année sociologique*, 1925, p. 30; M. Mauss, *Essai sur de Don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*, in: *Sociologie et anthropologie*, Paris, 1959, s. 145–279.
- 2 Cl. Lévi-Strauss, *The Elementary Structures of Kinship*, Boston, 1969.
- 3 C. A. Gregory, *Gifts and Commodities*, London, 1982; Ch. Klapish-Zuber, *The Griselda Complex: Dowry and Marriage Gifts in the Quattrocento*, in: *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, transl. by L. Cochrane, Chicago, 1985; Ch. Macherel, *Don et réciprocité en Europe*, in: *Archives européennes de sociologique*, 1983, Vol. 24, p. 151–166; W. I. Miller, *Gift, Sale, Payment, Raid: Case Studies in the Negotiation and Classification of Exchange in Medieval Iceland*, in: *Speculum*, 1986, Jan. Vol. 61. No. 1, p. 18–50; R. Titmuss, *The Gift Relationship: From Human Blood to Social Policy*, New York, 1972; I. Thoen, *Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland*, Amsterdam, 2007; Ilana Krausman Ben-Amos, *The culture of giving: informal support and gift-exchange in early modern England* (Series “Cambridge Social and Cultural Histories”), Cambridge, 2008.

są prace tak uznanych badaczy jak Aron Gurevich⁴, Juliusz Bardach⁵, Antoni Mączak⁶ czy Natalie Zemon Davis⁷. Amerykańska badaczka przeanalizowała korelację między darowizną a sprzedażą, próbując pokazać, w jaki sposób rynek wyparł praktykę darowizny w szesnastowiecznej Francji, jak została ona przekształcona w relacje towarowo-pieniężne. Badania historiografii dotyczące praktyk dawania darów zwróciły uwagę na pewne kwestie historyczne i antropologiczne na pograniczu historii gospodarczej, kultury zwyczajowej i stereotypów zachowań zarówno tradycyjnego społeczeństwa, jak i elit epoki wczesnonowożytnej.

W tym artykule zakładamy, że obdarowywanie (dar i dar wzajemny) jest nie tylko instytucją społeczną, ale także wielowymiarowym zjawiskiem, które możemy poznać w przeszłości, ponieważ istnieje w teraźniejszości. Darowanie, jako zjawisko, łączyło w sobie „wertikalną” ideę „Daru Boga”, dzięki któremu cały świat został stworzony, oraz „horyzontalną” ideę funkcjonującą w społeczeństwie, kultuwującym takie cnoty, jak hojność, zaufanie i wdzięczność. Doprowadziło to do przekonania, że to, co zostało stworzone jako dar, musi być przekazywane jako dar innym. Jako innych rozumiano zarówno przyszłe pokolenia potomków, jak i przodków (poprzez modlitewne upamiętnienia i fundacje kościelne), którzy już odeszli, co łączyło świat żywych, nienarodzonych i zmarłych. Horyzontalne relacje społeczne nie mogły zatem istnieć bez dawania, w którym „wertikalny” Boży dar był niewidzialnie obecny. Domyślnie darowanie było rozumiane jako rozdawanie (dar wzajemny, przeł. „віддарування”), za którym kryje się pewien zestaw wyobrażeń na temat Innego. Dawanie darów i

- 4 A. Gurevich, Wealth and Gift-Bestowal among the Ancient Scandinavians in: *Scandinavica*, 1968, Nov. Vol. 7, No. 2, p. 126–138.
- 5 J. Bardach, Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w., in: Idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970, s. 174–187.
- 6 A. Mączak, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa, 1994.
- 7 N. Z. Davis, Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-century France, in: *Transactions of the Royal Historical Society*. 5th ser. 33, 1983, p. 69–88; N. Z. Davis, A Renaissance Text to the Historian's Eye, in: *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 1985, Vol. 15, No. 1, p. 47–56; Н. З. Дэвис, Дары, рынок и исторические перемены: Франция, век XVI, in: *Одиссей: Человек в истории*, Отв. ред. А. Я. Гуревич, Москва, 1994, с. 193–203; N. Z. Davis, *The Gift in Sixteenth-Century France*, The University of Wisconsin Press, 2000.

darów wzajemnych stanowiło pewną jedność tego zjawiska. W tym przypadku mówimy raczej o ideach zbiorowych, w których subiektywna refleksja jednostki nie była jeszcze jasno wyrażona. Dlatego na przykładzie źródeł historycznych późnego średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych trudno powiedzieć, w jaki sposób indywidualne poczucie obowiązku i cnoty moralne łączyły się z darem obdarowywania. Obdarowywanie odzwierciedlało świat rzeczy codziennych, w którym występowało jako konieczność, zapewniając nie tylko ich obieg, ale także istotną interakcję ze światem poprzez dar. W tej interakcji ze światem poprzez dawanie, władca państwa zajmował szczególne miejsce. Dla niego dawanie było integralną częścią jego relacji z poddanymi, co wyrażało się poprzez terminy „ласка господарская”, „милость” (gratia) itp., co wyrażało „маестат” (majestas, maiestas) władcy. Relacje między władcą a jego poddanymi zostały przeniesione na relacje „pan-sługa”. Ukraińska badaczka Natalia Starczenko, opierając się na ideach Marcela Maussa i Pierre’a Bourdieu, szczegółowo opisała tradycje darowania na przykładzie szlacheckiego społeczeństwa Wołynia w ostatniej tercji XVI i na początku XVII wieku⁸. Kultura obdarowywania była nierozzerwalnie związana ze służbą panu: „Relacje na różnych poziomach były budowane i utrzymywane poprzez prezenty, łącząc jednostki silnymi więzami wzajemnych zobowiązań do dawania i otrzymywania...⁹. Badaczka zauważyła, że „relacja pana i sługi opierała się na wieloetapowej wymianie darów”; relacje te miały charakter umowny, „ściśle łącząc nierównych kontrahentów”¹⁰. To funkcjonowanie człowieka w świecie można przenieść na stosunki prawne w historii prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego w późnym średniowieczu i wczesnych czasach nowożytnych.

Wybitny polski historyk prawa Juliusz Bardach w swoim artykule „Darowizna wzajemna na Litwie w XV i XVI w.”, również pod wpływem Marcela Maussa, zauważył, że „zbadań darowizny wzajemnej na Litwie XV–XVI stulecia stanowi punkt wyjścia dla poznania wielu innych, pochodnych niejako,

8 Н. Старченко, *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)*, Київ, 2014, с. 73–78; N. Starczenko, *Dochody czy służba? Zabezpieczenie urzędników sądowych: II Statut Litewski a rzeczywistość Wołynia w końcu XVI i na początku XVII wieku*, in: *Rocznik Lituanistyczny*, t. 8, 2022, s. 113–141.

9 Ibid., с. 74.

10 Ibid., с. 110.

instytucji w dawnym prawie litewskim”¹¹. Jego zdaniem „darowizna wzajemna w Wielkim Księstwie Litewskim należy wyłącznie do sfery prawa zwyczajowego”, chociaż jego badanie wykracza daleko poza historię prawa czy etnologię¹².

Praktyki obdarowywania obejmowały wszystkie aspekty stosunków społecznych. Ogólnie rzecz biorąc, wszelkie relacje pokrewieństwa, sąsiedztwa i przyjaźni oparte na zaufaniu, szacunku, wzajemnych korzyściach i pomocy nie mogły obejść się bez wzajemnego dawania. Obdarowywanie rodziło określone obowiązki i oczekiwania co do zachowań społecznych, które determinowały stosunki społeczne w wymiarze horyzontalnym. Na płaszczyźnie prawnej aktów pisanych mówimy o aktach opieki, adopcji, darowizny i dziedziczenia. Wiano mężczyzny (*dotalicium*) i posąg kobiety w małżeństwie również opierały się na kulturze wzajemnego obdarowywania. Relacje te można zaobserwować nie tylko horyzontalnie (wśród krewnych, sąsiadów i współpracowników), ale także wertykalnie, między władcami i poddanymi, suzerenami i wasalami, panami i sługami, o czym świadczy wiele testamentów, w których książę, pan lub szlachcic zapisuje coś swoim sługom, a nawet sługom dworskim („челяди”). Pisał o tym Juliusz Bardach: „W społeczeństwach przedfeudalnych i wczesnofeudalnych darowizna stanowiła formę uzyskania społecznego prestiżu, a alienacja przedmiotów, którymi jednostka rozporządzała, pozwalała jej często uzyskać większy wpływ i znaczenie niż ich zachowanie lub akumulacja. Wymiana przedmiotów stanowiła w tych społeczeństwach – zdaniem etnologów – formę społecznego obcowania – nawiązania i umacniania przyjaźni, wyrażania szacunku itp. Jedną z form wymiany darów były w szczególności uczyty i towarzyszące im podarki, którymi władcy odwzajemniali się za daniny i inne świadczenia składane im przez podległych ich władzy. Badania nad kręgiem społecznym osób korzystających z tych świadczeń wprowadza nas bezpośrednio w sferę stosunków panowania: władca – drużyna i możni, typowych dla państw europejskich wczesnego średniowiecza”¹³.

Moim zdaniem echo tej zwyczajowej tradycji obdarowywania, zbiorowej świadomości obiegu i wymiany rzeczy, zdobywania prestiżu i kapitału symbolicznego, widać na przykładzie ogólnoziemskiego przywileju króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka z 2 maja 1447 r.,

11 J. Bardach, *Darowizna wzajemna na Litwie...*, s. 185.

12 *Ibid.*, s. 175, 181.

13 *Ibid.*, s. 175.

który można uznać za przejaw tradycji obdarowywania w pionie – między władcą a poddanymi, suzerenem a wasalami. Trudność polega na tym, jak odczytać tekst przywileju w kontekście rozumienia tradycji obdarowywania w późnym średniowieczu? W jaki sposób historyk ma prześledzić interpretację ówczesnych idei i jak oddzielić lub połączyć te idee z wydarzeniami? Moim zdaniem powinniśmy wyjść od dyplomatycznej, konceptualnej, semantycznej i strukturalno-antropologicznej lektury dokumentu prawnego, która jest możliwa w kilku aspektach i kontekstach.

Tradycyjnie historycy używają specjalnych (pomocniczych) dyscyplin historycznych do analizy pisemnych dokumentów prawnych, w oparciu o praktyki pracy ze źródłami historycznymi. Należą do nich krytyka źródłowa, tekstologia, analiza dyplomatyczna, paleograficzna, sfragistyczna, prozopograficzna, połączona z analizą historyczną, prawną i lingwistyczną. Do tej kategorii należy również dodać metody semiologiczne i hermeneutyczne, które opierają się na interpretacji znaczeń pojęć historycznych, łącząc w ten sposób idee z wydarzeniami. Metody te działają jako pewne semantyczne regulatory znaczeń, podkreślając cechy umożliwiające zrozumienie całościowych wypowiedzi tekstu. Obejmują one strukturę formy dyplomatycznej z odpowiednimi klauzulami, które mogą strukturyzować tekst zgodnie z realiami historycznymi, a nie tylko zgodnie z formularzem. Możemy nawet powiedzieć, że terminologia źródła historycznego ma swój własny semantyczny i znakowy system organizacji tekstu, który jest odpowiedzialny za przekazywanie znaczeń adresatowi, zapewniając ich stałą percepcję w przestrzeni i czasie.

Przechodząc do konkretnej analizy tekstu źródłowego, skupmy się na preambule ogólnoziemskiego przywileju wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka z 1447 r. W preambule monarcha deklaruje, że przywilej jest nadawany jako wzajemny dar dla jego poddanych: „Якож то чересь осмотрение наше есть найдено: **достоинѣ умыслили єсмы, за такыи доброты и ласкы, дары и иными ласками имѣ** (tj. tym wymienionym powyżej: „прелатовѣ духовныхъ и свѣтскихъ княжатъ, рыцеровѣ, шляхтичовѣ, бояр, мѣстичовѣ земель Великого князьства Литовского и Руского, Жемоитского” – V. P.) **милостиве отдарить**”¹⁴ (wszystkie podkre-

14 W łacińskim oryginale: “Prout hoc bene per experienciam in ipsis effectualiter est re-pertum, dignum duximus pro tanto bono, graciaram et libertatum muneribus, aliisque nostris favoribus ipsis condignam et graciosam facere **recompensam**”. *Помнікі*

ślenia tutaj i poniżej są moje – V. P.). Należy podkreślić, że preambuła przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r. wyraźnie odnosi się do czynności prawnej jako obdarowywania (poprzez czasownik „darować”, ukr. „віддар”, „віддарувати”), gdyż w oryginale użyto łacińskiego „recompensatio”, które w przenośni oznacza „nagrodę”. Na Wołyniu w połowie XVI wieku słowo „otdar” było powszechnie używanym terminem określającym kulturę obdarowywania¹⁵. Jednak w dalszej części tekstu preambuły mowa jest o nadaniu prawa i obdarowaniu prawem, a właściwie o nadaniu przywileju ziemskiego: „**Неотзывнѣ дали есмо и моцью того то листа щедрѣ даваемъ, призволяемъ и вѣчнѣ даруемъ посполито овшейкы права тые, зволенства, твердости, яко жъ имають прелати, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, мѣстичи Коруны Полскоѣ**”¹⁶. Powyższy fragment tekstu, wyrażający wolę monarchy i samą istotę nadania przywileju, powinien korespondować z klauzulą *dyspozycji* lub *narracji*, co dla autora artykułu pozostaje kwestią dyskusyjną¹⁷. Klauzula *dyspozycji* może również obejmować wszystkie artykuły ogólnoziemskiego przywileju, w oparciu o fakt, że klauzula ta oznacza wolę właściciela (wystawcy), decyzje i ustalone stosunki prawne¹⁸. Kolejną ważną rzeczą jest to, że przytoczony fragment zawiera

права Беларусі XIV–XVI стст.: агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній: крыніцазнаўчы дапаможнік, склад.: Г.Я. Галенчанка, А.А. Жлутка, А.А. Мядельскі [і інш.], Мінск, 2015 (dalej – *Помнікі права Беларусі*), с. 54.

- 15 Н. Старченко, *op. cit.*, с. 77. У 1569 р. „Ян Вегленський позвав до суду спадкоємців Івана Сенюти про віддачу коня та збрюї, які у нього небіжчик “обычаем приятелским в **отдар** взяв”.
- 16 W łacińskim oryginale: “Dedimus concessimus et irrevocabiliter donavimus, vigoreque presencium damus, concedimus, donamus et in perpetuum largimur, generalite et omnino, eadem iura, libertates et emunitates, prout habent prelati, principes, barones, nobiles et civitates Regni Polonie”. *Помнікі права Беларусі*, с. 55. Niniejszy artykuł nie porusza kwestii dokładności tłumaczenia na język ruski z łacińskiego oryginału, ani też kwestii tłumaczenia z łacińskojęzycznego oryginału w ogóle. Temat ten jest niezwykle ważny i wymaga odrębnego opracowania, gdyż przekład ruski daje możliwość zapoznania się ze specyfiką myślenia i rozumienia realiów społeczno-historycznych przez litewskie i ruskie elity Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XV w., a także ze sposobami kształtowania się terminologii prawniczej w WKL.
- 17 T. Jurek, K. Skupieński, Wprowadzenie do dyplomatyki, in: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa, 2015, s. 47–48 („Dyspozycja, czyli wyrażenie woli wystawcy, w istocie najważniejsza część całego dokumentu”).
- 18 W poprzednich publikacjach przywileju z 1447 r. ten fragment tekstu został błędnie przypisany do pierwszego artykułu. Białoruski historyk Hlieb Bierastavy nazywa ten fragment opisowo, jako fragment, który „określa jedynie zasady uprzywilejowania”, ale

termin *donatio*, który został przetłumaczony na język ruski używając czasownika „даруем” („darować”, „darujemy”). Oznacza to, że mamy dwa określenia oznaczające darowanie: *donatio* i *recompensatio*, które odnosiły się do wszystkich poddanych wielkiego księcia litewskiego. Nasuwa się zatem pytanie, w jaki sposób zjawisko obdarowywania (ukr. „дару-віддарування”) zostało zakodowane w preambule przywileju? Moim zdaniem pojęcie obdarowywania w tym akcie prawnym należy uznać za pokrewne innym pojęciom preambuły, zarówno łacińskiej, jak i ruskiej. Preambuła jest również postrzegana z punktu widzenia dyplomatyki aktów jako zbiór pewnych formuł. Jednak dla historyków stają się one typowe pod względem zgromadzonej w ramach specjalnych dyscyplin historycznych wiedzy na temat źródeł aktów. Bardziej właściwe jest wyjście od faktu, że tekst źródła historycznego może być odczytywany w kilku interpretacjach, w zależności od konkretnego kontekstu historycznego. Odczytywanie go zgodnie z tradycyjną analizą dyplomatyczną nie gwarantuje zrozumienia wszystkich opisanych w nim realiów. Należy przyjąć, że nadanie przywileju ogólnoziemskiego w 1447 r. było samo w sobie wydarzeniem wyjątkowym dla WKŁ, co może stanowić historyczny kontekst czytania źródła. Aby to uczynić, powinniśmy wziąć pod uwagę dwie rzeczywistości historyczne, które mają odpowiednik dokumentalny: wystawcę (intytulacja) i odbiorcę (inskrypcja). Pojęcia te muszą być skorelowane z abstrakcyjną i społeczno-prawną terminologią dokumentu i jego formy. To właśnie te pojęcia sprawiły, że przywilej stał się zrozumiały dla współczesnych, korelując z nimi całą pozostałą terminologię, w tym pojęcia abstrakcyjne.

W tym miejscu dochodzimy do ważnego wniosku, że takie abstrakcyjne słowa, które trudno szczegółowo wyobrazić, pełniły funkcję **konsensu prawnego**, ustalając znaczenie przedmiotowych realiów tekstu. Oznacza to, że miały one **wspólne znaczenie**, które bezwarunkowo dzielili wszyscy

nie bierze pod uwagę jego zgodności z formularzem i określoną klauzulą. Należy jednak oddzielić go od reszty artykułów, słusznie zmniejszając ich liczbę o jeden paragraf, rozpoczynając artykuły od słów „Et primo”, które w poprzednich publikacjach odpowiadały drugiemu artykułowi: H. Bierastavy, Przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1447 roku. Kształtowanie się treści na tle tekstologii aktu, in: *Rocznik Lituanistyczny*, t. 7, 2021, s. 13–14. Wracając do ruskiego tłumaczenia, warto zauważyć, że, jak wykazał H. Berastavyi, autorzy łacińskojęzycznego przywileju ziemskiego z 1447 r. opierali się na ruskojęzycznym przywileju ziemi nowogrodzkiej z 1440 r., co może wskazywać na wsteczne tłumaczenie z ruskiego na łacinę niektórych fragmentów tekstu.

kontrahenci (lub większość). Wyjątkowość przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r. polegała na tym, że był on skierowany do wszystkich poddanych WKL, którzy przysięgali wierność Kazimierzowi Jagiellończykowi – do wszystkich szczebli hierarchicznych społeczeństwa, ale nie zawierał klauzuli *promulgatio* („Чиним знаменито всем воец и каждому зособна...” albo „Чиним знаменито сим нашим привильем всем посполите, нинешним и напотом будучым, кому будетъ потреб того ведати або чтучы его слышати” (Przywilej Bielski z 1564 r.)).

Przyjmując **konsensus prawny** jako punkt wyjścia w czytaniu aktu prawnego, możemy skupić się na tych abstrakcyjnych terminach, które pojawiły się w preambule¹⁹. Abstrakcyjnym motywem oznaczającym ponadczasowy wymiar darowizny-przywileju jest pojęcie „wieczności” („вѣчность”), postrzegane jako znak konsensusu prawnego stron. Przy nadawaniu przywilejów osobistych w kancelarii WKL powszechnie używano terminu „dani-na” („данина”) lub „datum” („дата”), który oznaczał nadanie ziemi, rządu itp. (od czasownika „dawać”) i pochodził od łacińskiego „datum”. Nadanie określonego przywileju posiadłości lub rządowi było skorelowane z pojęciem czasu (określony czas i miejsce nadania z oznaczeniem roku, miesiąca, dnia, indyktu) i wieczności (rząd lub posiadłość zostały nadane „na wieczność”)²⁰. Wraz z nadaniem prawa do ziemi lub rządu niejako część władzy monarchy była przekazywana, co w umysłach jego poddanych miało boski, ponadczasowy wymiar. W ten sposób prawo w polu społecznym zyskiwało funkcję transcendentnego regulatora relacji. W konsekwencji, we wspólnym polu semantycznym prawo manifestowało swoją istotę samoregulacji i autonomii wobec wszystkich podmiotów prawnych. Oznacza to, że słowa „danina” i „data” odzwierciedlały nie tylko fakt nadania, ale także ponadczasowy charakter nadania („na wieczność”), co korelowało z ponadczasowym (transcendentnym) istnieniem prawa jako boskiego daru. Ten ponadczasowy wymiar aktu prawnego był utożsamiany z pojęciem wieczności („на вечность”) i legitymizowany przez dedykację aktu prawnego Bogu (klauzu-

19 Należy pamiętać, że nie wszystkie akty prawne w konfliktach historycznych zyskiwały moc, a te, które zyskiwały, traciły ją na nowych zakrętach dziejowych, przekształcając się w źródła historyczne i tracąc swoją rolę regulatora stosunków prawnych i społecznych, a tym samym związek z rzeczywistością.

20 Oczywiście jest, że istniało wiele precedensów, w których dotacje miały charakter tymczasowy „до ласки господарское”, „до воли”, „до живота” itp.

ła inwokacyjna „In nomine Domini, amen” / „Во имя Боже, аминь”). To nie tylko formuła, ale także wymiar świadomości zbiorowej poprzez wyrażenie konsensusu prawnego. Dzięki tej formule prawo jawiło się jako transcendentny regulator stosunków społecznych, które dzięki pisemnemu przywilejowi nabierały cech autonomii wobec podmiotów, w szczególności w zakresie dziedziczenia własności ziemi, darowizny, sprzedaży, zamiany, zastawu i postępowania sądowego. W ten sposób uregulowano sferę dziedziczenia i przestępstw, gwarantując nietykalność osobistą (zob. art. 3 (IV), 4 (V) przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r.). Pojęcie wieczności zostało przeniesione z płaszczyzny religijnej na świecką, na pole stosunków prawnych, ze względu na fakt, że korzystanie z prawa stało się przywilejem poddanych wielkiego księcia. Jak słusznie wykazał białoruski historyk Aleksander Grusza, w percepcji poddanych „osobowość Wielkiego Księcia była silniejsza niż czas”, co dało mu możliwość nadawania poddanym różnych praw. Przede wszystkim chrześcijański władca nadawał „dobre”, „wolne”, „chrześcijańskie prawa”²¹. Właściwość ta czyniła go odpornym na „давнине” i „старине”, tj. ponadczasowym („...Мы, г(о)с(по)д(а)рѣ, с поддаными нашими давности не маемъ...”)²².

Formuły aktów prawnych, takie jak „даю, дарю и на вечность записую”, które historycy znajdują w aktach darowizny, testamentach, zapisach wian itp. można rozumieć w sensie **konsensusu prawnego**, który odwołuje się do ponadczasowego wymiaru prawa przyznanego przez suwerennego monarchę. Ponieważ prawo, jako dar monarchy, było konsekrowane przez Boże błogosławieństwo w umysłach jego poddanych, musiało istnieć w zbiorowej świadomości w *modus operandi* wieczności. Dlatego pojęcie „prawa” koreluje zarówno z pojęciem „wieczności”, jak i z pojęciem „daru”, łącząc w sobie zarówno znaczenie religijne, jak i znaczenie kultury obdarowywania (darowania). W ten sposób pojęcia konkretnych aktów prawnych mogą być interpretowane z punktu widzenia samych kontrahentów. Oznacza to, że staje się jaśniejsze historyczne znaczenie tych pojęć prawnych, do których odwoływali się kontrahenci przy zawieraniu konkretnej czynności prawnej – w tym

21 A. Груша, Улада непарушнасці і памяці: “старина” і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст., in: *Соціум. Альманах сацыяльнай історыі*, Київ, 2013. Вип. 10, с. 242.

22 Ibid., с. 242.

przypadku aktu nadania praw publicznych, który uczynił przywilej ziemski aktem prawa publicznego.

Spróbujemy zidentyfikować pojęcia, z którymi dar (*donatio*) i dar wzajemny (*recompensatio*) korelują w przywileju ogólnoziemskim z 1447 r. i połączyć je z formą protokołu wprowadzającego. Zastanowimy się, jakie abstrakcyjne pojęcia pojawiają się w preambule i jak są one związane z darem i darem wzajemnym (даром-віддаруванням). Czy możemy przypisać te pojęcia konkretnej podmiotowości? Kto mówi do kogo?

Pojęcia abstrakcyjne z protokołu wstępnego przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r. Kazimierza Jagiellończyka²³

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁵
Бог	In nomine Domini. Amen. Во имя Боже, аминь»	<i>Inwokacja</i>
память вечность речи письмо потвержены	Ad perpetuam rei memoriam. Omnia, que geruntur in tempore, ab hominum memoria simul labuntur cum tempore, nec ad futurorum possunt venire noticiam, nisi in scripturis reposita conserventur. Къ вѣчной рѣчи память. Все рѣчи, которыи жъ бывають, от людскои памяти посполъ съ часомъ отходятъ ани потомъ къ памяти могутъ приведены быти: олижъ письмом имають потвержены быти	<i>Perpetuacja</i>

23 *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. III: 1392–1501, collectus opera Dr. A. Lewicki, Kraków, 1894 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia. t. 14), s. 9–15; *Помнікі права Беларусі*, с. 54–61; М.Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права*, вып. II, изд. 4-е, Киев, 1901, с. 20–31.

25 *Дипломатика старопольска...*, s. 47–48; С. М. Каштанов, *Русская дипломатика*, Москва, 1988, с. 170–171.

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁴
(Władca jest Król Polski i Wielki Książę Litwy, Rusi i Żmudzi)	→ Proinde nos Kazimirus, Dei gracia electus rex Regni Polonie et magnus dux Littvaniae, Russie et Samagittie terrarum etc. →Протожъ мы, Казимиръ, съ Божьей милости выбранный король польский и великий князь литовский, руский и жемоитский и иныхъ земель, →	<i>Intitulacja</i> (tytulatura)
(poddani): вѣрность почтивыѣ, достойныѣ, освѣченыѣ, выбранные, мудрыѣ	→ considerata fidelitatis constancia reverendissimorum, venerabilium, illustrium, strennuorum, validorum et prudentium ac circumspetorum prelatorum spiritalium et secularium principum, baronum, nobilium, boyarorum et civium terrarum Magni Ducatus Litthvanie, Russie, Samagittie, → познавши вѣрность уставичную почтивихъ, достойных, освѣченыхъ, выбранныхъ, мудрыхъ, прелатовъ духовных и свѣтскихъ княжатъ, рыцеровъ, шляхтичов, бояръ, мѣстичовъ земель Великого Княжства Литовского и Руского, Жемоитского, которую жъ →	<i>Preambula</i> -1 – przyczy- na nadania przywileju
(monarcha): парсуна освячена, правый дѣдич пан прироженный	→ quam ad nos nostramque serenitatem ac personam, tanquam ad verum et legitimum heredem ac dominum natiralem habuerunt → которую жъ къ намъ и къ нашой парсунѣ освяченной, какъ жъ то до правого дѣдича и пана прироженного, →	— —
(poddani): уставичнѣ и вѣрнѣ мыслятъ	→ et de facto habent habereque intendunt constanter et fideliter in futurum, → имели и мають, а такожъ и напотомъ имѣти уставичнѣ и вѣрнѣ мыслятъ →	— —

24 Dypłomatyka staropolska..., s. 47–48; С. М. Каштанов, *Русская дипломатика*, Москва, 1988, с. 170–171.

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁴
(monarcha uzasadnia swoją decyzję w sprawie poddanych): иными ласками милостиве отдарить (od poddanych): доброты, ласки, дары	→ prout hoc bene per experienciam in ipsis effectualiter est repertum, dignum duximus pro tanto bono, graciaram et libertatum muneribus, aliisque nostris favoribus ipsis condignam et graciosam facere recompensam → якожь то чересь осмотрене наше есть найдено: достойнѣ умыслили есмы, за такыи доброты и ласкы, дары и иными ласками имѣ милостиве отдарить; →	— —
службы (poddanych) (wyjaśnienie powodów darowania poddanych w imieniu monarchy) ласки (monarcha)	→ quia tunc inposterum ad nos et nostra obsequia invenientur propiciores, quando se viderint tantis graciis consolatos. → бо тогда потомъ къ намъ (Казимиру. – В.П.) и къ нашимъ службамъ найдени будутъ рыхлѣйши, коли собе узрять такыи ласками утѣшоны →	— —
(Adresat przywileju ziemskiego z 1447 r.)	→ In primus, igitur, praedictis prelatis, principibus, baronibus, nobilibus et civitatibus dictarum terrarum Magni Ducatus Lithuanie, Russie, Samagittie etc. dedimus → Того ж дѣля, наипервѣй, предреченымъ прелатомъ, княжатомъ, рытеремъ, шляхтичомъ, бояромъ, мѣстичомъ нареченыхъ земль Великого Княжства Литовского и Руского, Жемоитского. →	<i>Inskrypcja</i> (adres) -
права, зволенства, твердости, щедрѣ даваемъ, призволяемъ, вѣчнѣ даруемъ, посполито, моцью того то листа	→ concessimus et irrevocabiliter donavimus, vigoreque presencium damus, concedimus, donamus et in perpetuum largimur, generaliter et omnino, eadem iura, libertates et emunitates, prout habent prelati, principes, barones, nobiles et civitates Regni Polonie. → → Неотзывнѣ дали есмо и моцью того то листа щедрѣ даваемъ, призволяемъ и вѣчнѣ даруемъ посполито овшейкы права тые, зволенства, твердости, яко жѣ имають прелати, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, мѣстичи Коруны Полскоѣ, →	<i>Dyspozycja</i> czyli <i>narracja</i> (?) – decyzja o wydaniu aktu ustanawiającego stosunki prawne

Abstrakcyjne pojęcia One	Cytat	Klauzule formularzu ²⁴
отщепение недовѣрство	→ Sed ne ex hac generalitate aliqua ambiguitas sive dubietas in posterum quoquomodo possit suboriri, ipsas libertates seu quasdam ipsarum hic decrevimus ponere per expressum. → але бы потомъ въ томъ не было никоторое отщепение, а любо недовѣрство возникнуть, туто умыслили есмы положити чересь выкладъ письма явнѣ.	<i>Preambuła</i> -2 – przyczyna nadania przywileju

Terminy „dar” (*donatio*) i „dar wzajemny” (*recompensatio*) odnoszą się do poddanych Kazimierza Jagiellończyka. Oba pojęcia są ze sobą powiązane, wzajemnie się uzupełniają, tworząc integralność daru w imieniu monarchy: „**Неотзывнѣ дали есмо и моцью того то листа щедрѣ даваемъ, призволяемъ и вѣчнѣ даруемъ посполито овшейки праватые, зволенства, твердости**, яко жъ имають прелати, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, мѣстичи Коруны Полскоѣ”. Jednak w dalszej części tekstu preambuły ponownie wyjaśniono znaczenie darowania przywileju: „але бы потомъ въ томъ не было никоторое отщепение, а любо недовѣрство возникнуть, туто умыслили есмы положили чересь выкладъ письма явнѣ”. Wyraźnie odnosi się to do relacji między monarchą a jego poddany mi, co uzupełnia poprzednie wyrażenie „бо тогды потомъ къ намъ и къ нашимъ службамъ найдены будутъ рыхлѣйши”. Wydaje się, że takie określenie relacji z poddanymi, pokazując różne jej odcienie, nie jest zwykłą retoryką. Preambuła jasno wyraża moralną zachętę dla poddanych, którzy dzięki temu darowi (przywilejowi) będą mogli doświadczyć miłosierdzia władcy („коли себе узрятъ такими ласками утѣшоны”).

Dlaczego władca obdarowuje swoich poddanych? Jak głosi preambuła: za „доброты и ласки, дары”, które poddani okazali wcześniej swemu panu. Jak można przypuszczać, mogło to mieć miejsce podczas objazdu dóbr przez monarchę, składania przysięgi wierności przez poddanych, na sejmach czy wspólnych spotkaniach z panami radą. I tak na przykład Maciej Strykowski (1582), opisując epizod z obrad polskiego sejmu w Sandomierzu w 1452 r., przytacza słowa kardynała i biskupa krakowskiego Zbigniewa (Zbyszka) Oleśnickiego dotyczące stosunku Kazimierza Jagiellończyka do Litwinów.

Oleśnicki zarzucił Kazimierzowi, jako królowi polskiemu, że bardziej sprzyja Litwinom niż Polakom, gdyż stale z nimi **ucztuje i naradza się**: „Ale mu Zbigniew kardynał na wszystko szeroką rzeczą odpowiedź uczynił, strofując go z tego iż Litwie więcej niż Polakom życzył, i z nimi ustawicznie w biesiadach i w poradach obcował, i Łuck z Podolem gwoli im od Polski dopuścił oderwać”²⁶.

Pojęcie daru ma zawsze dwojaki charakter: jest darem-obdarowywaniem (darem i darem wzajemnym), który utrwała pewien stan relacji nie tylko w rodzinie – między krewnymi czy sąsiadami i przyjaciółmi, ale także między monarchą a jego poddanymi. Pojęcie daru prawa w ustach monarchy, który zamierza „*милостиво отдарить*” swoich poddanych, pełni zatem rolę swoistego sygnifikatora dla wszystkich czternastu norm (artykułów) przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., które można analizować z tej perspektywy.

Podobną semantyczną konstrukcję darowania i obdarowywania można dostrzec w preambule przywileju ogólnoziemskiego wielkiego księcia litewskiego Aleksandra z 1492 r.: „*dignum duximus pro tanto bonorum **gratiarum et libertatum** (łask i wolności) muneribus, aliisque nostris fauoribus ipsis condignam et gratiosam facere **recompensam***”²⁷. Jak widzimy, koncepcje *donatio* i *recompensatio* są tutaj również połączone (poprzez poświęcenie działań z zakresu prawa publicznego Bogu).

Kodeks sądowy (Судебник Казимира) z 1468 r. nie zawiera preambuły z przyznaniem praw ani nawet inwokacji „W imię Pańskie, amen”. Dzieje się tak prawdopodobnie dlatego, że jest ona przedstawiana jako wspólna decyzja monarchy, panów rady i całego „pospólstwa”: „*иже мы с князми и с паны радою нашею великого Княжства Литовского и со всем посполством погадавши и врядили есмо так...*”²⁸ – zgodnie z klauzulą dyspozycji. W pewnym sensie można to wytłumaczyć skutkami przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., a mianowicie artykułu o potwierdzeniu prawa własności ziem-

26 M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiój Rusi Macieja Strykowskiego*, Warszawa 1846, s. 233. Oczywiście jest, że narracja M. Strykowskiego, wyrażona w formie artystycznej, odnosi się do pewnej idei, a nie do precyzyjnie ustalonego faktu dokumentalnego, trudnego do zweryfikowania na podstawie innych źródeł.

27 *Помнікі права Беларусі*, s. 66. Tłum.: „Postanowiliśmy wynagrodzić ich w zamian darami, swobodami i innymi naszymi przysługami”.

28 И. П. Старостина, Судебник Казимира IV 1468 г. in: *Древнейшие государства на территории СССР, 1988–1989*, Москва, 1991, с. 336.

skiej na wzór szlachty koronnej, który obejmował postępowanie sądowe (art. 5 (VI)): „... съ правомъ имають держати, якожь то княжати и рытери, шляхтичи, боярѣ и мѣстичи у Корунѣ Полской своя имѣния держат, и добровольную моцъ имають продати и замѣнити, и зычити, и дарити, к своему лѣпшому обернути;...”²⁹.

Nie znajdujemy formuły nadania prawa w przywilejach poszczególnych ziem (dzielnicowych), ale nadanie może być rozumiane *implicite*, bez werbalizacji, lub poprzez pojęcie „petycji” („чолобиття”), choć ta kwestia wymaga osobnego rozważenia. Na marginesie należy zauważyć, że w preambule do potwierdzeń przywilejów poszczególnych ziem (dzielnicowych) ich nadanie było przedstawiane jako odpowiedź władcy na „чолобиття” (petycje) poddanych danej ziemi: Żmudzi (1492, 1569, 1574)³⁰; ziemi wołyńskiej (1501, 1509, 1547); Podlasia: powiatu drohickiego (1445 (kopia z oryginału), 1494), powiatu bielskiego (1501); ziemi witebskiej (1503, 1509), ziemi smoleńskiej (1505, 1513); ziemi kijowskiej (1507, 1529); ziemi połockiej (1511, 1547, 1580, 1593, 1634)³¹. Możliwe, że formuła „чолобиття” (petycji) została włączona tylko wtedy, gdy potwierdzono przywileje dzielnicowe (poszczególnych ziem), tj. od panowania Aleksandra, Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta. W czasach Kazimierza przywileje regionalne były przyznawane bez formuły petycji. Na przykład najwcześniejszy przywilej ziemski dla ziemi nowogródzkiej z 1440 r., który jako pierwszy zachował się w oryginalnej formie, nie wspomina o „чолобитье”, jak ma to miejsce w późniejszych potwierdzeniach przywilejów ziemskich. Nie ma klauzuli inwokacyjnej ani preambuły z formułą o nadaniu praw i obdarowaniu poddanych. Protokół składa się z intytulacji, promulgacji, inskrypcji i dyspozycji nadania praw, wzorowanych na Koronie Polskiej: „штож дали есмо [инскрипсја] права волная, добрея, хрестыянская, какъ оу Полскои Коруне суть”³². Preambuła potwierdzonego przez Aleksandra w

29 *Помнікі права Беларусі*, с. 56 (арт. 7); *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией*, С-Петербург, 1846, т. 1, т. 75; М. Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права*. Издание третье, дополненное, Киев, С-Петербург, 1887, с. 27.

30 *Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a.*, par. D. Antanavičius, E. Savišcevas, Vilnius, 2010.

31 S. Polechow, Przywileje dzielnicowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. LXVI, 2014, nr 2, s. 44–65.

32 С. Жемайтис, Привилей Новогрудской земле 1440 г., in: *Рукописные памятники*.

1505 r. przywileju ziemi smoleńskiej zawiera powtórzenie preambuły (powodu nadania) wcześniejszego przywileju Kazimierza Jagiellończyka. Nadanie przywileju jawi się w nim jako przejaw „ласки” (przychylności, łaski) wielkiego księcia ze względu na wierną służbę mieszkańców ziemi smoleńskiej: „доброе памяти кврол(ь) Казимир за тую выше писану вѣрность их, хотячи им з особливое своеє ласки досыть вчинити, дал им привилеи свои”³³. Nadanie przywileju przez Kazimierza można również interpretować jako dar i obdarowanie (za wierność), podczas gdy potwierdzenie przywileju przez Aleksandra wiąże się z „чолобиття” (petycją).

Preambuła I Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1529 r. odnosi się tylko do „даровизны прав” (*donatio*), podczas gdy nie ma wzmianki o rekompensacie (*recompensatio*) dla książąt, panów i szlachty. Darowanie praw jest semantycznie związane z nadaniem praw chrześcijańskich: „Мы, Жикгимонт, з ласки Божи[ей], король польский и великий князь литовский, etc., маючи себе достаточное розмышлене умыслом добрым и з ласки нашеое господарское, хотячи **обдаровати правы хрестьянскими**, всим...”³⁴. Potwierdzenie praw i wcześniejszych dotacji dla uprzywilejowanych właścicieli ziemskich jest również przejawem hojności właściciela, co jest równoznaczne z obdarowaniem: „...з ласки, с цноты, и щедрости нашеое умыслили есмо потвердити и вмоцнити...”³⁵. I Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego z

Публикации и исследования, т. 4, 1997, с. 221. Inskurgcja: „духовным, и князем, и паном, и бояром, и земляном, и мѣстичом и всему посполству» земли Новгородское“. А. Радаман, Прывілей Навагародскай (Навагрудскай) зямлі вялікага князя Казіміра 1440 г., in: *Кантакты і дыялогі. Інфармацыйна-аналітычны і культуралагічны бюлетэнь Грамадскага аб’яднання „Міжнародная асацыяцыя беларусістаў” і Грамадскай арганізацыі „Беларускае таварыства дружбы і культурнай сувязі з замежнымі краінамі”*, 2000, № 11–12 (59–60), с. 41; А. Радаман, Прывілей Навагародскай зямлі вялікага князя Казіміра Ягайлавіча 22.07.1440 г. як крыніца агульназемскага прывілея 1447 г., in: *Правовые системы: история и современность. Материалы межвузовской научно-практической конференции. Минск, 5–6 января 2001 г.*, ред.: В. И. Ермолович, В. А. Шелкопляс, Минск:, 2001, с. 57–59.

33 С. В. Полехов, Привилей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г., in: *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, Москва, 2019, с. 97.

34 *Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут*, т. 2, д. 1: *Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Guda-vičius ir kt., Vilnius, 1991, p. 62.

35 *Ibid.*, p. 62.

1529 r. w sensie „давнини” pod tym względem naśladuje pojęcia „praw chrześcijańskich”, „wolnych”, „вольная, добрая, хрестьяньская, какъ оу полской Коруне суть” z przywileju ziemi nowogródzkiej z 1440 r. i przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., który zawiera dwa odniesienia do praw chrześcijańskich, co szczegółowo analizował Aleksander Hrusza³⁶.

Zdaniem Adama Vetulaniego i Stanisława Romana, o znajomości prawa polskiego przez elity ruskie świadczyć mogą tłumaczenia na język ruski statutów Kazimierza Wielkiego oraz statutów krakowsko-warckich Władysława Jagiełły, dokonane w latach 1423–1434 na ziemiach Rusi Koronnej (Halickiej)³⁷. Data ta jest bliska chronologicznie pierwszej wzmiance o nadaniu praw wzorowanych na Koronie Polskiej w przywileju ziemi nowogródzkiej z 1440 r. Juliusz Bardach wysoko ocenił profesjonalizm ruskiego tłumaczenia, stawiając je nawet wyżej niż oryginał: „przekład ruski z punktu widzenia jakości, więc ścisłości, zwartości i pojemności norm prawa, stoi wyżej niż łaciński oryginał, który na ogół grzeszył wielosłowiem i nadmierną szczegółowością”³⁸. Polski badacz uzasadnił, że tłumaczenie to zostało dostosowane do systemu społeczno-politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w szczególności do Podlasia³⁹, choć kwestia ta pozostaje kontrowersyjna. A jeśli przypomnimy sobie, że wiele ruskich rodzin szlacheckich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego było spokrewnionych, to istnienie polskich statutów przetłumaczonych na język ruski w WKL jest zrozumiałe. Dobrym przykładem jest kasztelan chełmski Wańko Kierdejowicz, „син Джусин з Квасилова”, który był kasztelanem w latach 40.–70. XV wieku i zasłynął jako inicjator tłumaczenia na język ruski statutu wiślickiego Kazimierza Wielkiego

36 A. Груша, *op. cit.*, s. 238–240. Сутат: „Трактоўка хрысціянскіх правоў як “вольных” правоў указвае на тое, якія каштоўнасці ляжалі ў іх аснове – свабода асобы чалавека і свабода распараджэння маёмасцю”.

37 A. Ветуляни, С. Роман, О времени перевода земских статутотв Казимира Великого и Владислава Ягелло на украинско-русский язык, *Ученые записки Института славяноведения*, т. IV. Москва, 1951, с. 351, 355.

38 J. Bardach, Ruskie przekłady polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w., in: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, 1999, t. 3, s. 17.

39 J. Bardach, О przekладах руских polskich statutów ziemskich XIV i początku XV w. dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i Chełmszczyzny, in: Idem, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970, s. 323, 340–342, 350.

go⁴⁰. Wiadomo, że szlachecki ród Kierdejów, który posiadał własny herb, na przełomie XIV i XV wieku podzielił się na trzy gałęzie: halicką, podolską i chełmsko-wołyńską⁴¹.

Obecność idei daru-obdarowania w preambule przywileju ogólnoziemskiego z 1447 r., co dziwne, mogła zostać potwierdzona przez Zygmunta Augusta. Wskazuje na to również preambuła przywileju wileńskiego z 8 czerwca 1563 r., włączona do II Statutu Litewskiego z 1566 r. Należy przypomnieć, że przywilej ten zrównał prawa prawosławnych z katolikami w piastowaniu najwyższych stanowisk państwowych w WKŁ. W naszym przypadku istotny jest jednak nie przedmiot przywileju, ale jego preambuła, opisująca w imieniu monarchy okoliczności nadania przywileju horodelskiego w 1413 r., którego dwa przepisy miały anulować przywilej wileński z 1563 r.: „яко се стало **обдарованье и наданье** отъ прадѣда нашего, святое памяти славное Яггела, короля польского, наивышшого [князя] Великого Князства Литовского, в которых то ест описано: ...”⁴². W rzeczywistości, w wyniku zawarcia Unii Horodelskiej w 1413 r., prawa zostały przyznane w ten sposób: „за выданьемъ того ж привилія тамъ же, въ Коруне Польской, въ Городлѣ, иж панове шляхта и бояре земель наших литовскихъ **дарованьемъ привиліями и наданьем имъ данным**, узычным и поданым...”. Oczywiście jest wzajemne powiązanie terminów „darowanie” i „nadanie”, gdyż korelują one ze sobą w zakresie nadawania praw. Nie odnosi się to jednak do *recompensatio* ze strony monarchy, jak można przeczytać w przywileju ogólnoziemskim z 1447 r. W preambule przywileju horodelskiego z 1413 r. nie znajdujemy narracji o *recompensatio*, a jedynie o nadaniu praw w sensie *donatio*.

40 Н. М. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Видання друге, переглянуте і виправлене, Київ 2008, с. 141. Мові о ним legenda, że „латини не вмеше, але литеру руску добре чтяше”. Й. Первольф, Червонорусский перевод Вислицкого Статута, in: *Труды VI археологического съезда* (1884), Одесса, 1886, т. 1, с. 307; S. Roman, Przepisy prawa polskiego w rękopisie supraskim z początku XVI wieku, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, т. XVII, 1965, s. 86; М. К. Любавский, *Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*, Москва, 1900, с. 153; J. Bardach, *Ruskie przekłady polskich statutów ziemskich...*, s. 344.

41 Ibid., с. 140.

42 *Статуты Великого князівства Литовського. У 3-х т. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року*, Одеса, 2003 (dalej – *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*), с. 23.

Dar jest przedstawiany jako łaska władcy, a sam przywilej – jako duchowa łaska wobec poddanych, ale rozumiana poprzez pojęcie „daru”: „Ponieważ często zasilaliśmy ich darami szczodroblewości naszej, chcemy duchowymi łaskami ich ożywić, a prawem i pracą tym pewniej to osiągnąć”⁴³. „Duchowe miłosierdzie” nadania przywileju objawiało się w umacnianiu wiary chrześcijańskiej i dostarczaniu „duchowego chleba”, co interpretowano w sensie religijnym jako pomoc władców w ratowaniu dusz poddanych i uwalnianiu ich od „jarzma niewoli”. Była to najwyższa wartość, która decydowała o przyznawaniu i nadawaniu praw: „Przeto, aby się w stałości swej wiary lepiej ćwiczyli i w cnoty wzrastali, zdejmujemy z nich jarzmo niewoli, którym dotąd byli skrępowani i związani, i z łaskawości wrodzonej nam szczodrości brzmieniem niniejszego [pisma] **nadajemy i darowujemy** im wolności, swobody, łaski, egzempcje i przywileje, które zwykle katolikom się daje”⁴⁴.

Temat wynagradzania poddanych za ich zasługi został wspomniany w przywileju wileńskim Zygmunta Augusta z 1565 r., który również włączono do II Statutu Litewskiego z 1566 r.: „А для таковых верных, цнотливых к нам миле **вдячных заслуг**, умыслили есьмо не толко таковых потреб речи посполитое належачих не отмовляти, але еще завжды **щодробливе**, яко есьмо звыкли, причиняти и примножати хочем и обецуем, абы вжо тымъ Статутом новым судили и справовалися вси станы...”⁴⁵. Ale tutaj idea obdarowywania (darowania) ma inne znaczenie i jest semantycznie powiązana z „zasługami” poddanych, którzy służą nie tylko osobiście monarsze, ale także „потребам речи посполитой”, tj. idei republikańskiego ustroju państwa.

Interesujący jest sposób, w jaki w preambule przywileju wileńskiego z 1563 r. opisano instytucjonalny mechanizm inicjowania tego przywileju przez

43 1413 m. *Horodlès aktai = Akty Horodelskie z 1413 roku: dokumentai ir tyrinėjimai*, sudarė Jūratė Kiaupienė, Lidia Korczak... [et al.], Vilnius, 2013, s. 43. Tłum. L. Korczak, Oryginał: „Cum eos sepe munificencie nostre donis refecimus summopere affectamus spiritualibus graciis refovere et per queque legitima studia et labores id fervemus mancipare”.

44 Ibid. Tłum. Lidia Korczak, s. 43. Oryginał: „Qui ut se in fidei constancia comodius exercent et crescant de virtute in virtutem, iugum servitutis, quo hactenus fuerunt compediti et constricti, de cervice ipsorum deponentes et solventes, ex innate nobis benignitatis clemencia, ipsis libertates, immunitates, gracias, exempciones et privilegia dari, catholicis solita, iuxta continenciam articulorum subscriptorum tenore presentium concedimus et largimur”.

45 *Статут Великого князівства Литовського 1566 року*, с. 31.

szlachtę, która na sejmie Wielkiego Księstwa Litewskiego zwróciła się do wielkiego księcia z prośbą o zmianę przywileju horodelskiego z 1413 r.: „за што вси станы, чынечи **дяки съ чоломбительемъ** нам, господарю, пану своему прирожоному, донесли намъ въ томъ **прозбу** свою, ижъ въ тыхъ же привильяхъ земскихъ нѣкоторые артыкулы потребууть ширшого объясненья ку латвѣишому вырозумѣню...”. W cytacie tym można wyróżnić trzy kluczowe pojęcia opisujące instytucjonalny mechanizm inicjowania aktu prawnego przez szlachtę, które są pośrednio związane z obdarowywaniem: „(по)дяка”, „чолобиття”, „прозба”. Pojęcia te mogą być postrzegane jako semantycznie powiązane i synonimiczne, które występują w nadawaniu i potwierdzaniu przywilejów ziemskich („dzielnicowych”). Razem opisują mechanizm inicjatywy ustawodawczej ze strony szlachty. Na osobne podkreślenie zasługuje instytucja petycji („чолобиття”), o której pisał Juliusz Bardach⁴⁶ i którą można odczytywać w kategoriach dawania i oddawania darów, ujawniając ukrytą semantykę daru (*donatio*) przywileju jako daru wzajemnego (*recompensatio*) posiadacza za wierność i służbę. Wydaje się, że koncepcje te musiały korelować ze sobą jako pozostające w pewnej jedności w świadomości szlachty, kiedy nadanie przywileju gospodarskiego mogło być postrzegane jako dar wzajemny, a tym samym utożsamiane z *recompensatio* ogólnoziemskiego przywileju z 1447 r. Jednak do połowy XVI wieku semantyka tych pojęć i ich związek z rzeczywistymi praktykami komunikacji z władcą prawdopodobnie uległy zmianom, które należy zbadać osobno. Podsumowując, zauważmy, że idea daru i obdarowania (daru wzajemnego) w sensie *donatio-recompensatio* władcy na rzecz poddanych występuje właściwie tylko w dwóch przywilejach ogólnoziemskich: z 1447 i 1492 r., które zostały nadane w czasie, gdy wielcy książęta litewscy nie byli jeszcze królami polskimi (Kazimierz był wybrany, ale jeszcze przed koronacją).

Prowadzi to do pewnych refleksji: w szerszym kontekście historycznym idea darowania i obdarowywania (dar wzajemny), nasycona religijnym postrzeganiem rzeczywistości, łączyła się semantycznie z ideą nadawania autonomicznych (uprzywilejowanych) praw szlacheckich. Było to możliwe, ponieważ idea daru, jako korelat świadomości zbiorowej uprzywilejowanych

46 J. Bardach, Czołobicia i pokłony. Kartka z dziejów administracji Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI w., in: Idem., *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa, 1970, s. 379–390.

właścicieli ziemskich WKL, opierała się na tradycjach kultury daru jako wspólnego języka władcy i poddanych w późnym średniowieczu.

Law as a Gift and Reciprocal Gift of the Monarch in the Grand Duchy of Lithuania (on the Example of the 1447 Common Noble Privilege).

VOLODYMYR POLISHCHUK

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, the common noble privilege of 1447, “gift” (donatio i recompensatio), legal consensus, noble rights.

Summary. The article analyzes the concept of “gift”, which is considered in the categories of mentality, through the concept of “legal consensus”, using the preamble of the common noble privilege of Casimir in 1447 as an example. The study combines diplomatic, semantic and structural anthropological approaches to read and interpret the legal act. The “gift” is considered as an element of the common language between the ruler and the subjects of the GDL. The terms “donatio” and “recompensatio” are analyzed in detail. The preamble of the common noble privilege justifies the granting of noble rights by the monarch as a reward for the gifts of his lordship (“доброты, ласкы и дары”/“bono, graciarium et libertatum”). The anthropological understanding of the phenomenon of “gift” as a phenomenon of the customary culture of the late medieval and early modern society of the GDL becomes important. Some issues of translation of latin legal monuments into ruthenian are considered.